

Maria J. Turos

Warszawski Uniwersytet Medyczny

ORCID 0000-0003-1343-9218

HIGIENISTA WIELKIEJ ARMII – RENÉ-NICOLAS DUFRICHE DESGENETTES (1762–1837)

The Hygienist of the Grande Armee – René-Nicolas Dufriche Desgenettes (1762–1837)

Abstract: It is a biography of one of the three eminent physicians of the Napoleonic era, Rene-Nicolas Dufriche Desgenettes. Apart from presenting the characters, basic works from his scientific achievements were discussed.

Keywords: Rene-Nicolas Dufriche Desgenettes, history of medicine, Napoleonic era

Słowa kluczowe: Rene-Nicolas Dufriche Desgenettes, historia medycyny, epoka napoleońska

Rene-Nicolas Dufriche Desgenettes to trzeci z grona największych lekarzy epoki napoleońskiej po Dominique’u Jean Larreyu i Pierre’ze François Percym. Postać ze wszech miar godna upamiętnienia, o której w naszym kraju wiemy najmniej. Pierwszy biogram, jaki powstał znaleźć można w siódmym tomie *Encyklopedyi Powszechnej* wydanej w 1864 r.¹, w której nieznanemu autorowi nie udało się kilku drobnych usterek m. in. podając, jako datę pobytu w Hiszpanii rok 1803, choć w rzeczywistości miało to miejsce w 1805 r., ale nie można tu wykluczyć błędu zecera. Pisał o tej postaci również Józef Peszke, zaś sporządzona przez niego informacja została zamieszczona w *Wielkiej Encyklopedyi Ilustrowanej*². Zawiera prócz danych, również tytuły najważniejszych prac. Współcześnie, polska wersja internetowej Wikipedii o nim milczy, zaś krótką wzmiankę za-

¹ *Encyklopedyja Powszechna*, Warszawa 1864, s. 22.

² *Wielka Encyklopedya Powszechna Ilustrowana*, t. XV, Warszawa 1895, s. 425–426.

mieszczą adresowany do uczniów i studentów portal Eduteka³. Podobną, równie niezbyt obszerną notkę można znaleźć w *Encyklopedii wojen napoleońskich* Roberta Bieleckiego⁴ oraz *Wielkiej Armii Napoleona*⁵ tego samego autora. W sumie liczą one nie więcej niż pięćdziesiąt wersów, przy czym i w nich napotkać można pewne, na szczęście niezbyt wielkie nieścisłości merytoryczne. Od rozmaitego rodzaju usterek nie są także wolne i biogramy obcojęzyczne. Martin R. Howard, w swoim biogramie Rene-Nicolasa Desgenettesa, jako datę jego zgonu podaje rok 1851, choć w rzeczywistości zmarł w 1837 r.⁶ i co jest dziwne – autor powołuje się tu na publikację francuską⁷. Jeśli chodzi o drobne wzmianki, wspomina o tej postaci Tomasz Rogacki w swojej monografii *Ekspedycja egipska 1798–1808*⁸, zaś z prac przekładowych, również skrótowy biogram podaje w swojej monografii Robert Sole⁹, zaś dość rozproszone informacje napotykamy jeszcze w pracy *Napoleon w Egipcie*¹⁰ Paula Stratherna oraz Patrice Bret *Egipt w czasach Napoleona*¹¹.

Postać Desgenettesa jest naprawdę godna upamiętnienia, tym bardziej, iż w Polsce był dwukrotnie, pierwszy raz w 1806/07 r. i później podczas kampanii moskiewskiej, po którym to pobycie pozostała legenda utrwalona piórem Wacława Gąsiorowskiego. Włączył ją do powstałej w okresie międzywojennym popularnej, adresowanej do młodego czytelnika edycji tomu opowieści *Rapsody Napoleońskie*¹². Otóż według niej, w wigilię Bożego Narodzenia 1812 r. Kozacy wzięli Rene-Nicolasa Desgenettesa do niewoli na przedmieściu Wilna, po czym odprowadzili przywiązanego do konia w głąb terytorium Księstwa Warszawskiego a następnie puścili wolno mroźną zimową nocą, bez żywności oraz ciepłej odzieży. Opowieść ta została osnuta wokół sceny przedstawionej na mało znanym obrazie *Desgenettes – jeniec kozacki* autorstwa Benigniego¹³. A jak było naprawdę – w dalszym ciągu tekstu.

Rene-Nicolas Dufriche, gdyż takie było jego faktyczne nazwisko, przyszedł na świat w Alençon w departamencie Orne 23 maja 1762 r. w rodzinie wywo-

³ Desgenettes Nicolas-Rene (23 V 1762 – 3 II 1837), chirurg franc., naczelny lekarz WA, <http://www.eduteka.pl/doc/desgenettes-nicolas-rene-23-v-1762-3-ii-1837-chirurg-franc-naczelnny-lekarz-wa> [dostęp: 01.07.2019].

⁴ R. Bielecki, *Encyklopedia wojen napoleońskich*, Warszawa 2002, s. 139–140.

⁵ Tenże, *Wielka Armia Napoleona*, Warszawa 2004, s. 155.

⁶ M.R. Howard, *Napoleon's Doctors. The medical service of the Grande Armee*, Stroud 2006, s. 62.

⁷ M. Brice, M. Bottet, *Le Corps de Sante Militaire en France*, Paryż 1907, s. 239.

⁸ T. Rogacki, *Ekspedycja egipska 1798–1801*, Zabrze 2008, s. 451.

⁹ R. Sole, *Uczeni Bonapartego*, Warszawa 2001, s. 196–197.

¹⁰ P. Strathern, *Napoleon w Egipcie*, Poznań 2009, s. 366–367 i s. 426–428.

¹¹ P. Bret, *Egipt w czasach Napoleona*, Poznań 2002, s. 217–218.

¹² W. Gąsiorowski, *Rapsody napoleońskie*, b. m. i r. wyd., s. 47.

¹³ Obraz ten obecnie znajduje się w zbiorach Musée du Service de Santé des Armees Val-de-Grâce w Paryżu.

dzącej z Essey. Matka, Françoise du Val de Bichon, pochodziła z mieszczańskie-
go rodu Fougères, zaś ojciec Jean Dufriche, był prawnikiem i pełnił obowiązki
adwokata w Rouen, później zaś w Paryżu¹⁴. Tuż przed narodzinami kolejnego
dziecka – nasz bohater miał jednego, bądź też dwóch braci¹⁵ – nabył on nie-
wielki obszar ziemi potocznie zwany „les genettes”¹⁶. Od tej skromnej posiad-
łości powstał dodawany później przydomek Desgenettes, przy czym można
spotkać się z pisownią Des Genettes¹⁷, który stał się drugim członem nazwiska.
Pierwsze nauki pobierał zgodnie z panującym podówczas zwyczajem w kole-
gium jezuickim noszącym nazwę Sainte Barbe, w którym rozpoczął edukację
pod koniec 1778 r. Przypuszczalnie za namową matki postanowił kształcić się
dalej w paryskim College du Plessis obierając, jako przedmiot wiodący nauki
przyrodnicze podówczas noszące nazwę „nauk o naturze”¹⁸, gdzie słuchał m. in.
wykładów Georges-a-Louis Buffona¹⁹. Po ich ukończeniu uzyskał tytuł „mistrza”
(był to odpowiednik współczesnego licencjatu) i jako kierunek dalszego kształ-
cenia, ku zaskoczeniu najbliższych, wybrał studia medyczne. Odbywał je pod
okiem chirurgów Philippe Jean Pelletana²⁰ i Raphaëla Sabatiera oraz wybitne-
go anatoma owego czasu Felixa Vicq d’Azyra, twórcy doskonałych atlasów,
jakie ukazały się drukiem w drugiej połowie XVIII w.²¹ Stał się on na wiele
lat jego mentorem, nie tylko naukowym. Stykał się również ze środowiskiem,
a nie jest wykluczone, iż uczęszczał na wykłady, zreorganizowanego w 1724 r.
paryskiego College de Chirurgie²². Po śmierci matki w 1782 r. i otrzymaniu
znacznego spadku²³ zdecydował się w 1784 r. na podróż do Anglii w towarzy-
stwie Billadiere’a²⁴, gdzie kontynuował studia m. in. u Johna Huntera, bra-
ta słynnego szkockiego chirurga i fizjologa Williama oraz u Johna Moore’a.
Po powrocie do kraju w styczniu 1785 r. nawiązał bliski kontakt naukowy

¹⁴ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837). Notices biographiques*, Paryż 1912, s. 1.

¹⁵ Tamże, s. 2.

¹⁶ Tu za: René-Nicolas DUFRICHE baron DESGENETTES 1762–1837, <http://www.medarus.org/Medecins/MedecinsTextes/desgenettes.html> [dostęp: 03.07.2019].

¹⁷ Taką pisownię nazwiska podaje L. Gazel. Tu za: L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)*..., karta tytułowa br. paginacji.

¹⁸ René-Nicolas DUFRICHE baron DESGENETTES 1762–1837, <http://www.medarus.org/Medecins/MedecinsTextes/desgenettes.html> [dostęp: 03.07.2019].

¹⁹ R. Dujarric de la Rivière, *Buffon, sa vie, ses œuvres. Pages choisies*, Paryż 1971, wprowadzenie, br. paginacji.

²⁰ Philippe Jean Pelletan (1747–1829), https://data.bnf.fr/fr/11764487/philippe_jean_pelletan/ [dostęp: 15.07.2019].

²¹ Tu m.in. F. Vicq-d’Azyr, *Traité d’anatomie et de physiologie avec des planches coloriées représentant au naturel les divers organes de l’Homme et des Animaux*, Paryż 1786.

²² L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)*..., s. 20.

²³ *Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales*, red. M.A. Dechambre, Ed.G. Masson, P. Asselin, br. r. wyd., seria I, t. 28, DER – DIA, s. 293.

²⁴ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)*..., s. 22.

z Louiŝem Desbois de Rochefortem, autorem wydanej niestety juŝ poŝmiertnie *Cours élémentaire de matière médicale, suivi d'un précis de l'art de formule*²⁵, lecz doŝć szybko, gdyŝ juŝ w paŝdzierniku, znów wyjechał, tym razem udając się do Włoch. Przebywał tam cztery lata, między innymi w Pawii, nawiązując w tym mieŝcie bliŝsze kontakty z wybitnym anatomem Antonio Scarpa, następnie zaŝ słuŝał cyklu jego wykładów w Modenie²⁶. Przebywał równieŝ w Wenecji, Sienie, Florencji, Rzymie oraz Neapolu. Poznał doskonale kulturę, a przede wszystkim język włoski.

Spotkał się teŝ z wieloma innymi wybitnymi przedstawicielami nauki tego kraju, m. in. Alessandro Volta²⁷ i Paolem Mascagnim, autorem prac z dziedziny anatomii i fizjologii poŝwięconych naczyniom limfatycznym²⁸. Przymuszczałnie kontakt z nim i wspólne dyskusje stały się podstawą późniejszej pracy doktorskiej Rene-Nicolas Desgenettesa.

Powrócił do Francji w maju 1789 r. i 6 lipca na uniwersytecie w Montpellier obronił swoją tezę zatytułowaną *Tentamen physiologicum de vasis lymphaticis*²⁹. Zaprezentował przy tym nowy sposób preparowania i uwidaczniania naczyń limfatycznych w trakcie badań anatomicznych i anatomopatologicznych. Większość materiałów do swojej pracy zgromadził we Florencji oraz Rzymie, gdzie zimą 1787 r. w szpitalu Św. Ducha dokonywał wielu sekcji zwłok i przeprowadzał szczególowe badania anatomiczne. Szczególniejszą uwagę zwrócił przy tym na zmiany w płucach spowodowane wdychaniem pyłu marmurowego i gipsowego³⁰. Kontynuował je we Francji z nieznanymi z imienia dwoma medykami Flandrinem oraz Valentinem, a wyniki opublikował w artykule *Observations sur la faculte d'absorber que conserve le systeme des vaisseaux lymphatiques apres la mort des animaux*³¹ zamieszczonym w 1790 r. w „Journal de Medecine, Chirurgie et Pharmacie” ukazującym się w Paryŝu. W tym samym roku i w tym samym periodyku zamieŝcił równieŝ rozprawkę o pylicy płuc, którą okreŝlił mianem „gruŝlicy kamiennej”³². Swoją pracę badawczą pro-

²⁵ L. Desbois de Rochefort, *Cours élémentaire de matière médicale, suivi d'un précis de l'art de formule*, Paryŝ 1789.

²⁶ V. Giormani, *Scarpa Antonio*, [w]: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, t. 10, Wiedeń 1994, s. 14.

²⁷ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 28.

²⁸ P. Mascagni, *Vasorum lymphaticorum corporis humani historia et ichnographia auctore Paulo Mascagni in regio senarum lyceo publico anatomes professore*, Senis 1787.

²⁹ Tu za: R. Desgenettes, *Tentamen physiologicum de vasis lymphaticis*, <http://www.bium.univ-paris5.fr/images/livres/> [dostęp: 03.07.2019].

³⁰ M. Pariset, *Eloge du Baron R. Desgenettes*, Paris 1838, s. 16.

³¹ R-N. Desgenettes, *Observations sur la faculte d'absorber que conserve le systeme des vaisseaux lymphatiques apres la mort des animaux*, „Journal de medecine, chirurgie et pharmacie” 1790, 84, s. 409 i n.

³² Tenze, *Observation sur une phthisie calculeuse*, „Journal de medecine, chirurgie et pharmacie” 1790, 83, s. 361 i następane.

wadził przede wszystkim w laboratorium Jeana Antoine’a Chaptala, chemika a zarazem polityka, popularyzatora metody sztucznego dosładzania moszczu winnego w celu uzyskania większej zawartości alkoholu w produkcie końcowym³³.

Jednak wypadki polityczne skłoniły go do powrotu do Paryża i przyłączenia się w 1791 r. do grypy deputowanych republikańskich noszących potocznie miano „żyrondistów”³⁴. Nie przerwał przy tym działalności naukowej, publikując w 1792 r. *Analyse du systeme absorbant ou lymphatique*³⁵ oraz obserwacje o nauczaniu medycyny praktycznej, jakie zgromadził w czasie swojego pobytu we Włoszech, w szpitalach na terenie Toskanii³⁶. Tak o pierwszej, jak i o drugiej z tych prac wiemy niezwykle mało, gdyż informacje pochodzą głównie ze spisów publikacji, jakie podają biografowie, przede wszystkim Pariset w swoim homagium powstałym po śmierci Rene-Nicolasa Degenettesa i opublikowanym w 1838 r.³⁷ Na marginesie warto dodać, iż zachowane egzemplarze pierwszego dziełka, obecnie znajdują się w zbiorach dwóch bibliotek: jeden w Rouen³⁸, oraz trzy w Paryżu³⁹.

W roku 1792 wydał w języku łacińskim, opracowany przez siebie tekst wykładów profesora anatomii z Parmy Michaela Girardi⁴⁰, zaś w niecały rok później również opracowanie w języku francuskim⁴¹.

Niestety rozwój wypadków, a przede wszystkim szalejący terror zmusił go do wyjazdu do Rouen. Obawiając się o swoje życie (ponieważ, będąc przedstawicielem klasy posiadającej, mógł zostać skazany na śmierć), za radą Felixa Vicq-d’Azyra wstąpił jako lekarz do wojska. Miał wówczas trzydzieści jeden lat. Znał doskonale język włoski, stąd 21 lutego 1793 r.⁴², (co do tej daty są pewne roz-

³³ A. Domine, *Wino*, Ożarów Mazowiecki 2009, s. 112.

³⁴ Nieformalne stronnictwo polityczne z czasów rewolucji francuskiej, grupujące głównie przedstawicieli inteligencji i burżuazji, początkowo stanowiące prawe skrzydło jakobinów z programem monarchii konstytucyjnej i rządów parlamentarnych z zachowaniem swobód życia gospodarczego i religijnego. Tu za: *Encyklopedia Powszechna PWN*, t. IV, Warszawa 1976, s. 846.

³⁵ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 105.

³⁶ R-N. Desgenettes, *Observations sur l’enseignement de la medecine pratique dans les hôpitaux de la Toscane*, „Journal de medecine, chirurgie et pharmacie” 1792, 91, s. 231 i n.

³⁷ M. Pariset, *Eloge du Baron R. Desgenettes*, Paryż, 1838, s. 66.

³⁸ Bibliothèque patrimoniale Villon, Rouen, Seine-Maritime, nr. I 2415

³⁹ Bibliothèque Interuniversitaire de Medecine, Paris, nr. 90958, t. 160, nr. 2 bis; nr. 90958, t. 450; nr. 2 i 71728.

⁴⁰ M. Girardi, *Prolusio de origine nervi intercostalis. Typis gallicis edidi curavit Renatus Des Genettes*, Paryż 1792.

⁴¹ R-N. Desgenettes, *Precis d’une dissertation de M. Girardi et des recherches de M. Felix Fontana sur l’origine du nerf intercostal*, „Journal de medecine, chirurgie et pharmacie” 1793, 93, s. 43 i n.

⁴² L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 35.

bieżności, gdyż „*Biographie Universelle*” podaje tu 13 marca 1793 r.⁴³) został skierowany do szpitala polowego Armii Italii, działającej w okolicach Nicei. Tam przypuszczalnie w miejscowości Frejus⁴⁴, a jak chce legenda cytowana przez Louisa Gazel, do zdarzenia tego doszło w skromnej oberży, pierwszy raz zetknął się z Napoleonem Bonaparte, podówczas jeszcze kapitanem artylerii. Narodziła się przyjaźń na całe życie.

Nie zerwał jednak kontaktów z paryskim środowiskiem naukowym. Przypuszczalnie drogą korespondencyjną zgłosił swój obszerny referat zatytułowany *Réflexions générales sur l'utilité de l'anatomie artificielle*⁴⁵, w którym nawiązywał do swoich wizyt w pracowniach ze zbiorami anatomicznymi w Anglii oraz we Włoszech, we Florencji. Podkreślał też konieczność stworzenia podobnych kolekcji we Francji, ważność publikacji dobrych szczegółowych atlasów anatomicznych, a nawet pojedynczych plansz służących do nauki, jak również modeli woskowych i gipsowych.

Jako medyk wojskowy, Rene-Nicolas Desgenettes uczestniczył w działaniach zbrojnych w okolicach Nicei, Antibes i Loano, przydzielony, jako lekarz do dywizji generała Andre Masseny, późniejszego marszałka. Z powodzeniem zwalczył rozwijającą się w błyskawicznym tempie epidemię tyfusu, na który zresztą sam również zachorował w grudniu 1794 r., lecz przebieg choroby był łagodny i już pod koniec 1794 r. powrócił do Tulonu, gdzie zreorganizował służbę medyczną w mieście. Te zdolności organizacyjne oraz posiadana wiedza sprawiły, iż w styczniu 1796 r. został mianowany lekarzem w powołanym do istnienia w 1793 r. w Paryżu⁴⁶ centralnym szpitalu wojskowym Val-de-Grâce. Tam też, rok później, w działającej przy nim szkole medycznej został profesorem fizjologii oraz fizyki medycznej. W pierwszych dniach stycznia 1796 r. przybył do stolicy, po czym rozpoczął wykłady.

Zachował się plan zajęć semestru zimowego „VI Roku Republiki Francuskiej”⁴⁷, kiedy w czasie cyklu dziewięciu tematów zwanych „funkcjami”⁴⁸, z których każdy był podzielony jeszcze na kilka części (od trzech do dziewięciu – najwięcej dotyczyło „organów zmysłów”⁴⁹). Rene-Nicolas Desgenettes prezentował swoim słuchaczom kolejne zagadnienia dotyczące fizjologii organizmu człowieka.

⁴³ *Biographie universelle...*, Paryż 1855, s. 496.

⁴⁴ Tenże, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 36.

⁴⁵ R-N. Desgenettes, *Réflexions générales sur l'utilité de l'anatomie artificielle*, druk ulotny, „Extrait du journal de medecine, chirurgie et pharmacie” 1793, br. paginacji. Oryginał w zbiorach Musée du Service de Sante des Armées au Val-de-Grâce w Paryżu. Nr. 23 A (Rc. 4 [2a])

⁴⁶ *Le Val-de-Grâce. Deux siecles de medecine militaire*, Paryż 1993, s. 80–81.

⁴⁷ *Plan d'un cours de physiologie, par Desgenettes*, Paris 1 Vendemiaire An VI (22 Septembre 1797). Plakat jednostronicowy.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże.

Cały czas wizytował jednak szpitale Armii Italii pozostającej na terenie Włoch. Doświadczenia i notatki zgromadzone podczas pierwszej i kolejnych kampanii zgromadził i opracował w formie niewielkiej pracy zatytułowanej *Notes pour servir à l'histoire de l'armée d'Italie, recueillies par R. Desgenettes*⁵⁰. Dziełko to niestety nie zachowało się w całości – Bibliotheque Interuniversitaire w Paryżu⁵¹ podaje, iż egzemplarz znajdujący się w jej zbiorach urywa się po stronie 16, natomiast Bibliotheque Nationale de France nie notuje tej pozycji w swoim katalogu⁵². Tekst, jaki znajduje się w zbiorach Wellcome Library⁵³ w Londynie liczy 24 strony, ale również wydaje się być niekompletny, ponadto porównanie kart tytułowych wskazuje na to, iż może być późniejszy. Podobnie egzemplarz znajdujący się w zbiorach Bibliotheque de l'Academie Nationale de Medecine w Paryżu ogółem liczący 26 stron jest w wielu miejscach uszkodzony⁵⁴.

W tym miejscu warto nadmienić, iż ukazał się on również w formie notatek z wykładu, jaki Rene-Nicola Desgenettes wygłosił 15 czerwca 1797 r. w Paryżu⁵⁵ i w tej wersji liczy zaledwie 12 stron.

Jest to tekst utrzymany w formie *itinerarium*, gdzie można znaleźć opisy kolejnych miejscowości, wśród nich przede wszystkim Nicei, charakterystykę otoczenia, mieszkańców oraz klimatu. Wiele miejsca poświęcone jest chorobom endemicznym występującym w ciągu roku w tym „febrom przerywanym i gorączkom”⁵⁶, jakie nawiedzały ten region w kwietniu oraz rozmaitym biegunkom i dyzenterii panującym dla odmiany w miesiącach letnich, a przede wszystkim w lipcu, sierpniu i wrześniu⁵⁷, które siłą rzeczy gnębiły również stacjonującą na tym obszarze armię rewolucyjną.

Dokładniejsze zapoznanie się z tym dziełkiem pozwala wysnuć przypuszczenie, iż jest to część większej całości, do tego jeszcze bądź źle złożona w dru-

⁵⁰ R-N. Desgenettes, *Notes pour servir à l'histoire de l'armée d'Italie, recueillies par R. Desgenettes*, red. Panckoucke, Paryż br. r. wyd.

⁵¹ *Notes pour servir à l'histoire de l'armée d'Italie, recueillies par R. Desgenettes*, <http://www.bium.univ-paris5.fr/histmed/medica/cote?90958x374x07> [dostęp: 09.07.2019].

⁵² *Notes pour servir à l'histoire de l'armée d'Italie, recueillies par R. Desgenettes*, <https://catalogue.bnf.fr/rechercher.do?motRecherche> [dostęp: 09.07.2019]. Na karcie tytułowej brak roku wydania.

⁵³ R-N. Desgenettes, *Notes pour servir à l'histoire de l'armée d'Italie, recueillies par R. Desgenettes*, red. Panckoucke, Paryż. Egzemplarz w Wellcome Library, Nr. kat. ark:/13960/t8ff7cq80. Na karcie tytułowej brak roku wydania.

⁵⁴ *Catalogue des imprimés de la Bibliothèque de l'Académie nationale de médecine*, <http://banm.opac.sudoc.abes.fr> [dostęp: 23.07.2019].

⁵⁵ *Fragment du Memoire sur les Malades qui ont regne a l'Armee d'Italie par R-N. Desgenettes*, Paryż 1797.

⁵⁶ R-N. Desgenettes, *Notes pour servir à l'histoire de l'armée d'Italie, recueillies par R. Desgenettes*, red. Panckoucke, Paryż br. r. wyd., s. 5.

⁵⁷ Tamże.

ku, bądź pewne fragmenty zostały usunięte, gdyż po krótkim wprowadzeniu, bez żadnego nagłówka zmienia się styl i kolejne wydarzenia opisane są z datami dziennymi, by znów powrócić do formy opisowej przy relacji dotyczącej Monaco i najbliższych okolic⁵⁸.

Zakończenie, o ile faktycznie tekst kończył się na stronie 16 (wersja zachowana w Paryżu) bądź na 24 (wersja londyńska), poświęcone jest postępowaniu w chorobach infekcyjnych „częstych febrach z katarem”⁵⁹, którym towarzyszyło zapalenie błony śluzowej jamy ustnej i gardła. Pojawił się też i szkorbut. Tutaj Rene-Nicolas Desgenettes stosował – jak sam pisze: „dietę bogatą w rośliny, oraz płukanie gardła odwarem z ziarna jęczmienia z dodatkiem wina i soku z cytryn”⁶⁰. Choć było to postępowanie objawowe, to jednak bardzo trafne.

Intensywna praca nie przeszkadzała mu w życiu osobistym. W styczniu 1798 r., a konkretnie 11 stycznia, ożenił się z córką Colombiera (można również spotkać nazwisko Thouret⁶¹) dawnego inspektora szpitali wojskowych za panowania Ludwika XVI.

Małżonkowie krótko byli razem. Generał Napoleon Bonaparte powołał Rene-Nicolasa Desgenettes’a na stanowisko naczelnego lekarza Armii Orientu i w związku z tym 22 III 1798 r. udał się on do Marsylii a następnie do Tuluzy gdzie przygotowywał w sposób niezwykle staranny zaopatrzenie oraz wyposażenie od strony medycznej przyszłej ekspedycji na Wschód. Wraz z Napoleonem Bonaparte wyruszył w rejs na okręcie *l’Orient*, zaś czas podróży poświęcił na lekturę dostępnych tekstów dotyczących regionu, ku któremu zmierzała ekspedycja.

Po krótkim postoju na Malcie, gdzie Rene-Nicolas Desgenettes uczestniczył m. in. w przygotowaniu reformy szkolnictwa, w początkach lipca 1798 r. flota dotarła do Aleksandrii. Pod palącym słońcem i w obliczu nowych, nieznanych w Europie zagrożeń epidemicznych Rene-Nicolas Desgenettes zwrócił szczególną uwagę na czystość w oddziałach, właściwe przygotowywanie posiłków oraz wody do picia. Polecił podległym sobie lekarzom gromadzić informacje dotyczące przypadków ospy, szkorbutu, endemicznej choroby gorączkowej zwanej „gorączką z Damiety”⁶², zapalenia oczu i dyzenterii, a także innych chorób występujących na terenie Egiptu, oraz zagrożeń m. in. ze strony węży i skorpionów. Dwunastego sierpnia 1798 r. wydał nawet adresowany do nich specjalny list okólny, w którym przedstawił obszerny „plan przygotowania opisu topogra-

⁵⁸ Tamże, s. 9.

⁵⁹ Tamże, s. 12.

⁶⁰ Tamże, s. 13.

⁶¹ *Biographie universelle...*, s. 496.

⁶² L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 51.

ficznego i medycznego Egiptu⁶³, gdyż: „aby odpowiednio stosować zasady higieny, a także, by znaleźć lekarstwa skuteczne w kraju dla nas zupełnie nowym niezbędne jest dokładne opisanie terenu”⁶⁴. Jak pisze w swojej pracy Jean-Marie Milleliri, temat ten poruszał praktycznie w czasie każdego spotkania z podległym sobie personelem medycznym⁶⁵. Szczególnie blisko współpracował z Claude Balme, chirurgiem „22 demi-brigade”⁶⁶, który zajmował się problemami chorób zakaźnych, przed wszystkim przenoszeniem się dżumy i żółtej febry, a także badał przyczyny masowego występowania szkorbutu wśród żołnierzy stacjonujących na północy Egiptu⁶⁷.

W podobnym dokumencie skierowanym do wojska rozszerzył swoje pierwsze zalecenia i przedłożył wytyczne odnośnie kąpeli, sposobów ubierania się w celu ochrony przed upałem w ciągu dnia i typowym dla pustyni, szybko nastającym chłodem po zapadnięciu zmroku, oraz ochrony twarzy i oczu przed kurzem, słonym pyłem i piaskiem. Nie zaniedbał także uwag dotyczących pracy w upale, szczególnie w piekarniach oraz kuźniach.

Swoje działania rozszerzył również na mieszkańców, publikując tekst w języku arabskim zaadresowany do Dywanu w Kairze⁶⁸, a dotyczący ospy szerzącej się w tym mieście i najbliższych okolicach.

Po zajęciu Kairu zorganizował specjalną komisję – *Conseil de Sante*, – której zadaniem było czuwanie nad stanem sanitarnym miasta, a przede wszystkim szpitali przeznaczonych dla tubylców. Szczególnie wstrząsnęła nim wizyta w przytułku noszącym nazwę Moristan, o czym pisał w raporcie z 26 listopada 1798 r., adresowanym do generała Bonaparte. Już w pierwszych słowach nadmienił w nim, iż „nie widział jeszcze czegoś tak straszego”⁶⁹.

Wraz z oddziałami wyruszył do Syrii, gdzie najpoważniejszym problemem stał się kontakt z dżumą. Tam też, w celu uspokojenia przerażonych szerzącą się epidemią żołnierzy Rene-Nicolas Desgenettes dokonał na sobie eksperymentu, o którym sam tak napisał: „żeby uspokoić wyobraźnię, pośrodku szpitala umoczyłem lancet w ropie węzła chłonnego pewnego chorego, zrobiłem sobie lekkie nakłucie w pachwinie i w okolicach pachy nie stosując żadnych środków ostroż-

⁶³ Tamże, s. 51.

⁶⁴ Tu za: P. Bret, *Egipt w czasach Napoleona...*, s. 217.

⁶⁵ J-M. Milleliri, *Medecins et Soldats pendant l'expedition d'Égypte (1798–1799)*, Paryż 1993, s. 180.

⁶⁶ A. Segal, *Claude Balme, un soignant de l'expédition d'Égypte de Bonaparte (1766–1850)*, „Histoire des Sciences Medicales” 2014, 48, nr 3, s. 383.

⁶⁷ Tamże, s. 380.

⁶⁸ *Avis sur la petite verole regnante adresse au Divan du Caire* – druk w języku arabskim, br. m. i r. wyd. Przez bibliotekę Yale University sygnowany na 1798/1799 r. L. Gazel podaje, jako datę wydania rok 1800.

⁶⁹ Tu za: L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 50.

ności poza wodą z mydłem”⁷⁰. Czy na pewno był to kontakt z tą plagą Bliskiego Wschodu? Przepuszczalnie nie, gdyż Patrice Bret⁷¹ w swojej pracy cytuje przykład angielskiego lekarza, który w trzy lata później chciał powtórzyć tą próbę i w jej wyniku zmarł na dżumę.

W czasie wycofywania się armii po zakończonym niepowodzeniem oblężeniu Akki, w Jaffie przeciwstawił się Napoleonowi Bonaparte, który usiłował zmusić go do podania ciężko chorym żołnierzom śmiertelnej dawki preparatu zawierającego opium. Z ust Rene-Nicolas Desgenettes padły wówczas słowa: „moim obowiązkiem jest ratowanie życia tych nieszczęśników a nie ich zabijanie”⁷². Po powrocie do Kairu, w czasie posiedzenia Instytutu Egipskiego doszło na ten temat do ostrej wymiany zdań między nim a dowódcą wyprawy.

Instytut Egipski, owo centrum gromadzenia wszystkich informacji o odkrywanych i podbijanym kraju, powołany przez Napoleona Bonaparte rozkazem z dnia 20 sierpnia 1798 r.⁷³ był miejscem, w którym Rene-Nicolas Desgenettes działał od pierwszych dni powstania. Początkowo był jego członkiem, wchodząc w skład sekcji drugiej poświęconej naukom określanym podówczas mianem fizycznych zaś 10 października 1799 r. został wybrany na dyrektora tej instytucji.

W tym czasie redagował również pismo „Decade d’Egyptienne”, później zaś współpracował z kolejnym periodykiem, którego pierwszy numer ukazał się 1 października 1799 r., „Courier d’Egypte”⁷⁴. Jak pisze Louis Gazel, artykuły autorstwa Rene-Nicolas Desgenettesa rozproszone w tych dwóch periodykach, zostały zebrane w osobnym tomie *Opuscules de citoyen Desgenettes medecin en chef de l’armee d’Orient*, który został wydany w Kairze w 1800 r.⁷⁵ Rok wcześniej, również w Kairze, Desgenettes opublikował oddzielne zestawienie dotyczące chorób panujących w armii⁷⁶.

Z wyprawy na Wschód powrócił dopiero bądź w listopadzie 1801 r., bądź na początku roku następnego⁷⁷. Następnie Pierwszy Konsul mianował go naczelnym lekarzem szpitala Val-de-Grâce i po raz kolejny wykładowcą – tym razem fizyki medycznej oraz higieny – we wspomnianej już uprzednio wojskowej szkole medycznej.

⁷⁰ R. Sole, *Uczeni Bonapartego*, Warszawa 2001, s. 89.

⁷¹ P. Bret, *Egipt w czasach Napoleona...*, s. 249.

⁷² F. Beaudouin, *Desgenettes. medecin en Chef de l’Expedition d’Egypte et de la Grande Armee*, Paryż 1908, s. 17–18.

⁷³ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 52.

⁷⁴ R. Sole, *Uczeni Bonapartego...*, s. 92.

⁷⁵ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 106.

⁷⁶ R-N. Desgenettes, *Notes sur les maladies de l’armee d’Orient, en nivôse, pluviôse et ventôse an VII*, Kair 1799.

⁷⁷ Tu za: *Biographie Universelle des Contemporains*, t. V, Libraire Historique, Paris 1822, s. 393.

Plonem blisko pięcioletniego pobytu na Wschodzie stała się praca *Histoire medicale d'armee d'Orient*⁷⁸, jedno z największych i najbardziej szczegółowych dzieł w dorobku naukowym Rene-Nicolasa Desgenettesa. Składa się ona z dwóch części, z których pierwszą stanowi raport złożony po powrocie z ekspedycji wojskowej komisji zdrowia⁷⁹.

Jej tekst, liczący ponad dwieście stron, składa się z kopii raportów oraz całego szeregu innych dokumentów dotyczących sytuacji zdrowotnej armii, zestawień śmiertelności w lazaretach, a ponadto zawiera obszerną tabelę gromadząca ogólne dane odnośnie chorób i zgonów w czasie całej kampanii egipskiej i syryjskiej⁸⁰. Duże partie tekstu stanowi swoiste *itinerarium* tej wyprawy.

Część druga posiadająca w pierwszym wydaniu z 1802 r. oddzielną paginację. Przepuszczalnie została połączona w jedną całość w czasie oprawy, po wspomnianym już, pełniącym rolę wprowadzenia, liście okólnym autorstwa Rene-Nicolas Desgenettes. Tekst zawiera notatki, raporty oraz szkice, jakie były przygotowywane przez podległych mu lekarzy. Kolejno są to:

1. *Notatka o oftalmii* – Dr. Bruant
2. *Notatka o Menouf i Delcie* – Dr. Carrie
3. *Obserwacje chorób, a szczególnie dyzenterii, jaka panowała w Armii Orientu w miesiącu Fructidor An VI.* – Dr. Laurant
4. *Obserwacje poczynione w czasie podróży północnym brzegiem Nilu do Kairu* – Dr. Ceresole
5. *Choroby, jakie panowały w szpitalu wojskowym w Starym Kairze w miesiącu Frimaire An. VII* – Dr. Barbes
6. *Opis topograficzny okolic Damietty wraz z uwzględnieniem chorób, jakie panowały na tym terenie w pierwszym semestrze An. VII* – Dr. Savaresi
7. *Informacje na temat oftalmii* – Dr. Savaresi
8. *Notatka na temat topografii Salheyeh* – Dr. Savaresi
9. *Notatka na temat Belbeys* – Dr. Vautier
10. *Notatka na temat Rosette* – Dr. Frank
11. *Notatka na temat Aleksandrii* – Dr. Salze

Prócz tych krótkich opisów, w części drugiej można jeszcze znaleźć tekst samego Rene-Nicolasa Desgenettesa, poświęcony używaniu leków na bazie oliwy w przypadkach dżumy⁸¹, a także dwie informacje o panujących warunkach pogodowych zaczerpnięte z wystąpień wygłaszanych na posiedzeniach Instytutu

⁷⁸ R.-N. Desgenettes, *Histoire médicale de l'armée d'Orient par le médecin en chef R. Desgenettes*, Paris 1802. Ed. Croullebois – egzemplarz w zbiorach Bibliotheque Nationale de France – microfilm w dziale Les archives de la Révolution française Nr. 11.1a.527.

⁷⁹ Tamże, s. 1–252.

⁸⁰ Tamże, s. 177–178.

⁸¹ R. Desgenettes, *Histoire medicale de l'Armee d'Orient par R. Desgenettes...*, s. 36–42.

Egipskiego⁸². W samym zakończeniu znajdują się tabele śmiertelności w Kairze, które sporządził również Rene-Nicolas Desgenettes⁸³. Warto w tym miejscu nadmienić, iż część z nich była publikowana, jako samodzielne broszury przeznaczone do użytku administracji i lekarzy⁸⁴. Zasadniczy tekst zamyka raport z posiedzenia lekarzy, jakie odbyło się w Rosette⁸⁵.

Warto w tym miejscu nadmienić, iż w 1830 r.⁸⁶ ukazało się drugie wydanie *Histoire medicale de l'Armee d'Orient par R. Desgenettes*, z pewnymi uzupełnieniami w przypisach dotyczącymi szczególnie owych tragicznych wydarzeń, do jakich doszło w Jaffie podczas wycofywania się wojsk francuskich z Syrii.

Po powrocie do kraju Rene-Nicolas Desgenettes szybko powrócił znów do działalności naukowej. W związku z tematyką wykładów, jakie prowadził najbardziej interesowały go zagadnienia dotyczące higieny, w czym widać wpływ jego mistrza Felixa Vicq d'Azyra, autora *Instruction relative à l'Epizootie*⁸⁷. Szybko stał się specjalistą od spraw higieny wojskowej⁸⁸. Stosował mądrze pojętą profilaktykę, m. in. kontrolę nowo wcielanych żołnierzy pod kątem chorób infekcyjnych szczególnie świerzbu oraz chorób wenerycznych, nakazywał niszczenie (spalanie) mundurów żołnierzy cierpiących na choroby zakaźne, czemu powszechnie przeciwstawiali się intendenci wojskowi uważając to za nadmierne marnotrawstwo, zarządzał regularne bielenie pomieszczeń gdzie przebywają chorzy oraz głębokie zakopywanie w dołach z wapnem wszelkich zwłok, w tym również i zwierząt. Nakazywał też, szczególnie w obozach tymczasowych, gdzie żołnierze mieszkali w namiotach i barakach, wyznaczanie oddzielnych miejsc pod urządzenie ubikacji oraz utrzymywanie ich w należyтым porządku.

Szczególnie intensywne kontrole przeprowadzał w olbrzymim obozie wojskowym założonym w 1803 r. w okolicach Boulogne⁸⁹, gdzie kwaterowało ponad 60 tys. żołnierzy. Przypuszczalnie tam też na jego polecenie zaczęto szczepić przeciwko ospie przybywających nowych rekrutów.

Szybko został doceniony za swoje zasługi. 19 lipca 1803 r. roku znalazł się w pierwszej grupie uhonorowanych nowo ustanowionym odznaczeniem Legią Honorową⁹⁰ i praktycznie w tym samym czasie (15 lipca 1803 r.) uzyskał no-

⁸² Tamże, s. 129–141.

⁸³ Tamże, s. 142–180.

⁸⁴ Tenże, *Tables nécrologiques du Kaire, l'an VII, recueillies... et publiées par le citoyen R. Desgenettes*, Au Kaire, de l'imprimerie nationale. An VII–VIII. Oryginał w zbiorach Biblioteki Narodowej Francji Nr. L4 H.1574.

⁸⁵ Tenże, *Histoire medicale de l'Armee d'Orient par R. Desgenettes...*, s. 181–182.

⁸⁶ Tenże, *Histoire medicale de l'Armee d'Orient par R. Desgenettes*, Paryż 1830.

⁸⁷ F. Vicq d'Azyr, *Instruction relative à l'Epizootie, par Monsieur Vicq d'Azyr, Médecin, envoyé par le gouvernement. Instruction pour les syndics*, red. Jac. Jos. Le Boulenger, Rouen 1775.

⁸⁸ J.L.H. Peisse, *Les Médecins contemporains*, Librairie de l'Industrie, Paryż 1827, s. 123.

⁸⁹ R. Bielecki, *Encyklopedia wojen napoleońskich...*, s. 89.

⁹⁰ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 82.

minację na stanowisko inspektora generalnego wojskowej służby zdrowia. Równoległe z nim obowiązki inspektorów podjęli Pierre Fr. Percy, Dominique Jean Larrey i Nicolas Heurteloup.

Prócz zajęć w Szkole Medycznej Val-de-Grâce i wizytacji w Boulogne, w roku 1805 przez kilka miesięcy prowadził badania nad epidemią, jaka wybuchła na południu Hiszpanii w rejonie Kadyksu, Malagi i Alicante, powołując nawet w tym celu specjalną misję medyczną. Przypuszczalnie była to przywleczona z kolonii hiszpańskich żółta febra, która ujawniła się w wielu miejscowościach wybrzeża przy sprzyjających warunkach pogodowych⁹¹. Do Francji powrócił w grudniu 1805 r. i już na początku lutego 1806 r. przygotował pierwszy raport ze swoich działań, lecz niestety pozostał on bez odpowiedzi. Swoje wnioski przedłożył jeszcze raz 26 września 1806 r., ale i na ten dokument nie doczekał się reakcji ze strony władz cywilnych i wojskowych⁹².

Pobył na południu Europy zaowocował również oddzielnym tekstem *Indications des principaux ouvrages sur la fièvre jaune*, jaki zamieścił na łamach „Journal de médecine, chirurgie et pharmacie”⁹³, w którym omówił artykuły, dekrety oraz obszerniejsze publikacje poświęcone problematyce tej choroby, a opublikowane w Hiszpanii i Portugalii od lat 90. XVIII w.

Nie był mu obojętny również los jeńców austriackich, jacy znaleźli się na terenie Francji po zwycięskiej kampanii 1805 r. i bitwie pod Austerlitz. Poczynając od lutego 1806 r., przez kilka tygodni, wizytował miejsca ich pobytu, zaś poczynionym obserwacjom poświęcił swoją pracę *Inspection des dépôts de prisonniers de guerre autrichiens, dans les départements de l’Yonne, de Saône-et-Loire, de la Côte-d’Or, de la Haute-Marne, de l’Aube et de la Marne en 1806*⁹⁴. W raportach, choć z pewnością nie było to dobrze odbierane, potrafił wykazać zaniedbania sanitarne prowadzące nawet do śmierci jeńców i towarzyszących im lekarzy. Tak było m. in. w Semur, gdzie w porę nie zażegnano rozwijającej się epidemii⁹⁵.

Wraz z wojskiem francuskim uczestniczył w wojnie toczonej w latach 1806/07 r. również na terenie Polski. Wspomagał między innymi lekarzy po bitwie pod Iławą Pruską i Frydlandem. Po zwycięskiej kampanii w 1807 r. został mianowany naczelnym lekarzem Wielkiej Armii. W dwa lata później, w 1809 r., uczestniczył w bitwie pod Wagram stoczonej na terenie Austrii na przedpolach Wiednia. Wraz z Nicolasem Heurteloupem sprawował nadzór nad szpitalami roz-

⁹¹ Tamże, s. 83.

⁹² Tamże, s. 83.

⁹³ R.-N. Desgenettes, *Indications des principaux ouvrages sur la fièvre jaune*, „Journal de médecine, chirurgie, pharmacie” 1806, 11, nr 1, s. 42–49.

⁹⁴ Tenże, *Inspection des dépôts de prisonniers de guerre autrichiens, dans les départements de l’Yonne, de Saône-et-Loire, de la Côte-d’Or, de la Haute-Marne, de l’Aube et de la Marne en 1806*, Paryż 1806.

⁹⁵ Tamże, s. 7–8.

mieszczonymi na terenie tego miasta oraz w pobliskim Kaiser Ebersdorf. Do Paryża powrócił jednak dość szybko, gdyż 9 listopada 1809 r. wygłosił wykład inauguracyjny na Fakultecie Medycznym⁹⁶.

Za swoje zasługi został mianowany w 1809 r. kawalerem, zaś w następnym uzyskał tytuł barona cesarstwa.

Wiadomo, iż czynne uczestnictwo w działaniach zbrojnych jak również wielka ilość badań terenowych nie sprzyjało życiu naukowemu, lecz mimo rozlicznych zajęć w latach 1805–1810 Rene-Nicolas Desgenettes przygotował cały szereg mniejszych prac głównie o charakterze biograficznym. Kolejno są to:

1. *Notice sur le vie d'Urbain-Pierre Salmon*⁹⁷
2. *La réputation de l'illustre Cocchi n'a pas encore franchi les Alpes*⁹⁸
3. *Discours prononcé aux obsèques de M. Barthez*⁹⁹

Wspomógł także, przede wszystkim od strony merytorycznej, swojego przyjaciela z Egiptu doktora Alessandro Savaresi przy opracowaniu przez niego pracy poświęconej sytuacji medycznej i zdrowotnej, panującej w Armii Neapolu¹⁰⁰.

Dwa lata spokoju, jakie nastąpiły w latach 1810-1812, to przede wszystkim radość z narodzin syna Adolphe, który przyszedł na świat 8 października 1810 r. Desgenettes miał już córkę o imieniu Laure, która urodziła się 13 grudnia 1806 r. Spotykał się również z dawnymi profesorami z uniwersytetu w Montpellier i upamiętnił ich, – o czym wspomina Louis Gazel¹⁰¹ – w specjalnie przygotowanym wystąpieniu. Na jego osnowie przygotował w 1811 r. obszerny tekst *Eloges des Academiciens de Montpellier*¹⁰², który bardzo szybko ukazał się drukiem i cieszył się dużą popularnością. Jest to zbiór czterdziestu biogramów profesorów uniwersytetu w Montpellier oraz postaci zasłużonych dla tego środowiska, przy czym niektóre z nich pochodzą od innych autorów, między innymi Combalusiera¹⁰³, Ratte'a¹⁰⁴ i Plantade'a¹⁰⁵.

Pomimo zajmowanego wysokiego stanowiska i obowiązków naukowych, Rene-Nicolas Desgenettes nie zaniedbywał w tym czasie uczestnictwa w bada-

⁹⁶ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 106.

⁹⁷ R-N. Desgenettes, *Histoire medicale de l'Armee d'Orient par R. Desgenettes*, br. m. wyd. 1805.

⁹⁸ Tenże, *Remarques sur le passage suivant, inséré dans le journal de médecine, chirurgie et pharmacie, cahier de mars 1806, tome XI, page 459: La réputation de l'illustre Cocchi n'a pas encore franchi les Alpes. Par R. Desgenettes, docteur et professeur en médecine, etc.*, br. m. wyd. 1806.

⁹⁹ Tenże, *Discours prononcé aux obsèques de M. Barthez*, Paryż 1806.

¹⁰⁰ A.M.T. Savaresi, R-N. Desgenettes, *Histoire medicale de l'armée de Naples*, Paryż 1807.

¹⁰¹ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 106.

¹⁰² R-N. Desgenettes, *Eloges des Academiciens de Montpellier*, Paryż 1811.

¹⁰³ Tamże, s. 76–80.

¹⁰⁴ Tamże, s. 64–75.

¹⁰⁵ Tamże, s. 56–63.

niach żołnierzy. Przyczynił się do wykrycia symulowanej choroby oczu, gdyż taki pomysł uwolnienia się od poboru podsunął rekrutom jeden z paryskich studentów¹⁰⁶.

Wczesną wiosną 1812 r. wyruszył wraz z Wielką Armią do Rosji. Jak zawsze, w miarę swoich możliwości przygotowywał zabezpieczenie szpitali ewakuacyjnych na trasie przemarszu oddziałów oraz, co zresztą podobnie jak Dominique Jean Larrey świetnie przewidział, późniejszego wycofywania się wojska. Niepokoił go – i to jeszcze przed faktycznym rozpoczęciem działań zbrojnych – stan zdrowia żołnierzy oraz występujące ogniska epidemiczne m. in. szkorbutu, jaki panował w Księstwie Warszawskim. W tym celu, w połowie czerwca 1812 r. z Poznania, gdzie podówczas przebywał, wysłał nawet do Warszawy inspektora dr. Gauthier w celu zapoznania się na miejscu z panującą sytuacją oraz wdrożenia jednolitych metod postępowania we wszystkich jednostkach¹⁰⁷. Po wkroczeniu oddziałów francuskich do Moskwy ostro przeciwstawił się Napoleonowi, który planował w domu dla sierot urządzić koszary. Padły wówczas kolejne mocne słowa, tym razem pod adresem cesarza: „Najjaśniejszy Panie, chcesz się zamienić w Heroda i znów masakrować niewinne dzieci”¹⁰⁸. Dość szybko opuścił miasto i wycofywał się, towarzysząc konwojowi rannych do Wilna. W tym mieście 9 grudnia 1812 r. dostał się do niewoli. Został z niej uwolniony po osobistym liście do cara Aleksandra I w którym nadmienił, iż tak on, jak i inni lekarze francuscy spieszyli z pomocą również chorym i rannym Rosjanom. Otrzymał oficjalne podziękowanie – warto z niego przytoczyć jeden wers: „ludzie tacy jak ty mają prawo do uznania wśród wszystkich narodów”¹⁰⁹ – i pod eskortą został odwieziony do Magdeburga (można też znaleźć informację, iż jeńca przekazano w Wittemberdze 25 marca 1813 r.¹¹⁰), gdzie dotarł 20 marca 1813 r.¹¹¹, po czym bardzo szybko udał się do Paryża i znów objął swoje obowiązki, jako inspektor generalny wojskowej służby zdrowia.

W czasie kampanii 1813 r. działał początkowo w Dreźnie, dokąd przybył 15 maja i gdzie starał się zapobiec rozprzestrzenianiu się epidemii, jak sam zanotował, „tajemniczej trzydniowej gorączki”¹¹² (przypuszczalnie była to jedna z postaci malarii) i innych chorób infekcyjnych. Trudno dziś ustalić, dlaczego nie stanął w obronie kilku tysięcy młodych ludzi okaleczonych z powodu niespraw-

¹⁰⁶ M.R. Howard, *Napoleon's Doctors. The medical service of the Grande Arme...*, s. 27.

¹⁰⁷ J. Willaume, *Służba zdrowia armji Księstwa Warszawskiego w przededniu kampanji 1812*, Warszawa 1926, s. 6.

¹⁰⁸ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 87.

¹⁰⁹ Tu za: M.R. Howard, *Napoleon's Doctors. The medical service of the Grande Arme...*, s. 62.

¹¹⁰ *Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales...*, s. 293.

¹¹¹ D.J. Larrey do żony, Magdeburg 25 III 1813. Oryginał w zbiorach Archives Departamentales de Hautes Pyrenées, Nr. inw. 1 J 600 (coll. Crawford).

¹¹² L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)...*, s. 87.

nej broni, a oskarżonych o chęć dezercji i zaaprobował raport, jaki w tej sprawie został sporządzony na polecenie marszałka Aleksandra Berthiera¹¹³. Honor lekarzy uratował wówczas Dominique Jean Larrey, mówiąc słynne „te dzieci są niewinne Najjaśniejszy Panie”¹¹⁴. Z częścią armii francuskiej znalazł się w twierdzy Torgau, gdzie w czasie oblężenia znów zmagał się z epidemią tyfusu i szeregu innych chorób. Gdy zdziesiątkowany garnizon skapitulował, wraz z żołnierzami dostał się do niewoli i do Paryża powrócił dopiero w maju 1814 r.

Po abdykacji cesarza Napoleona stracił wszystkie funkcje wojskowe, lecz pozostał nadal naczelnym lekarzem szpitala Val-de-Grâce oraz wykładowcą higieny na Fakultecie Medycznym w Paryżu, na którym 7 listopada 1814 r. wygłosił specjalnie przygotowany wykład inauguracyjny¹¹⁵.

Warto nadmienić, iż 24 października 1814 r. został uhonorowany tytułem komendanta Legii Honorowej¹¹⁶. Odznaczenie to, na ogół kojarzone z Napoleonem, utrzymał, również Ludwik XVIII. Innym odznaczeniem, jakie otrzymał w tym czasie był szwedzki order Gwiazdy Polarnej przyznany mu przez ówczesnego następcę tronu Jean-Baptiste’a Bernardotte’a¹¹⁷ późniejszego króla Karola XIV Jana.

Po powrocie Napoleona z Elby, w okresie 100 dni ponownie objął stanowisko naczelnego lekarza Gwardii Cesarskiej i w tej randze uczestniczył w bitwie pod Waterloo. Prawdopodobnie w celu uniknięcia represji, jakie dotknęły wielu medyków uczestniczących w tej batalii¹¹⁸ 20 grudnia 1816 r. złożył przysięgę na wierność królowi¹¹⁹.

Od tego czasu Rene-Nicolas Desgenettes poświęcił się nauczaniu, współpracując m. in. z François Broussaisem. Za swoje zasługi pozostał na zajmowanych stanowiskach w wojskowej szkole medycznej i w katedrze na Fakultecie Medycznym w Paryżu. Po śmierci Jeana François Coste’a starał się, bez rezultatu, o stanowisko naczelnego lekarza Hôtel des Invalides, ale dekretem królewskim z dnia 10 listopada 1819 r. powrócił na zajmowane uprzednio stanowisko inspektora wojskowej służby zdrowia. Wszedł też w skład komisji, która przygotowała powstanie l’Academie de Medecine i od 20 grudnia 1820 r. został jej członkiem. Nie angażował się specjalnie w życie polityczne, zajmując się dydaktyką, przygoto-

¹¹³ P. Triaire, *Dominique Larrey et les campagnes de la révolution et de l’Empire 1768–1842*, Tours 1902, s. 591.

¹¹⁴ M.J. Tuross, *Człowiek, któremu mogłem zaufać. Jan Dominik Larrey i jego misja w czerwcu 1813 roku*, „Studia nad epoką napoleońską” 2014, 1, s. 176.

¹¹⁵ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)*..., s. 106.

¹¹⁶ M. Genty, *Une Autobiographie de Des Genettes*, w: „Le Progres Medical”, Supplément Illustré, 1926, Nr. 12 s. 90.

¹¹⁷ F. Beaudouin, *Desgenettes*..., s. 35.

¹¹⁸ Na D.J. Larrey’a został nawet wydany wyrok śmierci. Tu za: M.J. Tuross, *Dominique Jean Larrey. 1766–1842*, Oświęcim 2017, s. 222.

¹¹⁹ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)*..., s. 89

wując i publikując szereg artykułów do powstających wówczas encyklopedii medycznych m. in. *Biographie et Bibliographie Medicales*¹²⁰, następnie *Biographie Universelle* oraz *l'Encyclopedie Moderne*, do którego to wydawnictwa, na bazie swoich wspomnień i doświadczeń z Egiptu opracował artykuł poświęcony dżumie. Sporządził też cały szereg krótkich notek biograficznych poświęconych nie tylko postaciom lekarzy, ale również i sylwetce Beniamina Franklina¹²¹.

Jego publikacje, dotyczące zwłaszcza chorób zakaźnych i szeroko rozumianych zagadnień higieny, były szeroko znane i cenione w Europie. Dowodem na to jest raport A.B. Granville'a dotyczący tej problematyki, gdzie już na wstępie wspomniane jest nazwisko Desgenettesa jako osoby, której opinii są niezwykle istotne dla omawianego w tekście zagadnienia¹²².

Trudno jest ustalić, ile większych czy mniejszych prac wyszło spod pióra Rene-Nicolasa Desgenettesa, gdyż w wielu encyklopediach wydawanych w pierwszym dwudziestoleciu XIX w., po zasadniczej notce można znaleźć jedynie inicjały autora. Pewną wskazówką dotyczącą innych artykułów może być zbiorek wydany w Paryżu w latach 1827–1830¹²³. Są w nim zgromadzone teksty wchodzące do słowników, encyklopedii oraz dorocznych zestawień wystąpień na posiedzeniach naukowych. Teksty te były przygotowywane do druku w oficynie Panckoucke, o czym świadczy oddzielna paginacja każdego z nich oraz informacja o miejscu druku oraz pierwszej publikacji zamieszczona na ostatniej stronie. Znaleźć wśród nich można m. in. list do Antonio Scarpa poświęcony operacji usuwania kamieni z pęcherza moczowego¹²⁴, notatki dotyczące książki Francisco de Ripa na temat epidemii dżumy¹²⁵ oraz szereg innych drobnych notatek, wśród których na szczególniejszą uwagę zasługuje poruszająca współcześnie istotny temat gimnastyki i ruchu, jako czynników podnoszących zdrowotność: *Fragmens de gymnastique medicale: du saut, de la course et de la danse*¹²⁶.

Przypuszczalnie w podobny sposób zostały wcześniej, gdyż w 1820 r., opublikowane *Fragments de medecine militaire*¹²⁷ składające się z dwunastu oddzielnych tekstów. Niestety, tej pozycji, w której znajdował się na przykład raport

¹²⁰ Tamże, s. 106,

¹²¹ R-N. Desgenettes, *Benjamin Franklin. Extrait de la biographie medicale*, br. m. i r. wyd., s. 254–260.

¹²² A.B. Granville, *A letter to the right honorable F. Robinson, M.P. on the plague and contagion with reference to the quarantine laws: including the history of plague conveyed direct from the Levant to five European ports of the Mediterranean, within the last six years: and also a detailed account of the experiments made on the subject of contagion in plague, by Deidier, Samoilowitz, Desgenettes, Dr. Whyte, Dr. Valli, Dr. Maclean, and Mons. Rosenfeldt*, Londyn 1819.

¹²³ R-N.D. Desgenettes, *Mélanges de médecine. Opuscules de Desgenettes*, Paryż 1827–1830.

¹²⁴ Tamże, 1–4.

¹²⁵ Tamże, 1–12.

¹²⁶ Tamże, s. 1–7.

¹²⁷ Tenże, *Fragments de medecine militaire*, Paryż 1820.

sanitarny z oblężenia twierdzy Torgau sporządzony przez lekarza o nazwisku Masnou i uzupełniony o jego własne doświadczenia, aktualnie nie notuje żadna biblioteka na terenie Francji¹²⁸.

W chwili, gdy do Europy dotarła wiadomość o śmierci Napoleona, Rene-Nicolas Desgenettes został oficjalnie wyznaczony do mianowania lekarzy, którzy mieli udać się na wyspę Świętej Heleny w celu dokonania badań anatomopatologicznych.

W tamtym okresie od polityki nie dało się jednak uciec. Osiemnastego listopada 1822 r. Desgenettes podczas uroczystości żałobnej poświęconej pamięci zmarłego profesora Jeana-Noëla Hallé'a wygłosił homagium, w którym nawoływał do szacunku i tolerancji. Studenci, skłócenii z rektorem, który uważał uczelnię za siedzibę liberałów, doprowadzili do zamieszek. Ich efektem było zamknięcie 21 listopada 1822 r. Faculte de Medecine. Rene-Nicolas Desgenettes został zwolniony ze wszystkich funkcji. Wraz z nim usunięto ze stanowisk m. in. profesorów Jussieu, Vauquelina, Dubois, Pelletana, Pinela, Chaussiera, Lallementa i LeRoux. Dyscyplinarnie ukarano też bibliotekarza Moreau¹²⁹. Pomimo iż 2 lutego 1823 r. wznowiono zajęcia, nie został on przywrócony na zajmowane poprzednio stanowisko. Przypuszczalnie przyczyną było opublikowanie mowy pogrzebowej, która w krótkim czasie stała się dostępna praktycznie w całej Francji¹³⁰. Możliwość prowadzenia wykładów z higieny odzyskał dopiero po abdykacji Karola X w 1830 r. Był to jeden z pierwszych dekretów Monarchii Lipcowej. W dwa lata później, w 1832 r., został wybrany członkiem Królewskiej Akademii Nauk.

Przypuszczalnie w tym czasie powstała jego praca *Études sur le genre de mort des hommes illustres de Plutarque et des empereurs romains*¹³¹. Jest niezbyt obszerne, liczące 110 stron dziełko, dość odległe od problematyki medycznej, przypuszczalnie napisane, a raczej skompilowane na bazie tekstów antycznych, w tym Plutarcha, w celu podreperowania sytuacji finansowej.

Tematyki medycznej, i to aktualnej do dnia dzisiejszego, dotyczył powstały w tym samym okresie niezbyt obszerny tekst w dość powszechnej podówczas formie listu poświęcony szkodliwości nie tylko palenia tytoniu, ale również kontaktu z pyłem tytoniowym¹³². Była to odpowiedź na wystąpienie wygłoszone na jednym z posiedzeń Academie de Medecine, a poświęcone chorobom, jakie występowały w Królewskiej Manufakturze Tytoniowej w Lyonie.

¹²⁸ Catalogue Collectif de France <https://ccfr.bnf.fr/portailccfr/servlet/> [dostęp: 19.07.2019].

¹²⁹ L. Gazel, *Le baron DesGenettes (1762–1837)*..., s. 97.

¹³⁰ R-N. Desgenettes, *Eloge de M. Hallé prononcé le 18 novembre 1822 devant la Faculté de médecine de Paris*, Paryż 1822.

¹³¹ Tenże, *Études sur le genre de mort des hommes illustres de Plutarque et des empereurs romains*, Paryż 1833.

¹³² Tenże, *Lettre de M. Desgenettes, ... à M. Pointe, ... relativement à l'influence de la manutention des tabacs sur la santé*, Paryż 1827.

Desgenettes nie zaniedbał również zagadnień związanych z historią higieny wojskowej, sięgając aż do starożytności i opracowując tekst Flawiusza Vegetiusa, gdzie prócz tłumaczenia oryginału wprowadził wiele odnośników do współczesności m. in. dotyczących stanu zdrowia rekrutów oraz schorzeń eliminujących ze służby wojskowej¹³³. W tym samym czasie przygotował również niewielki tekst *Examen de quelques idées du maréchal de Saxe sur la santé des troupes*¹³⁴, który później wydawca, Panckoucke, włączył do wzmiankowanego już zbiorku zatytułowanego *Mélanges de médecine. Opuscules de Desgenettes*.

Po rewolucji 1830 r. René-Nicolas Desgenettes zajął się polityką na szczeblu lokalnym i 14 listopada 1830 r. został merem X dzielnicy Paryża. Funkcję ta pełnił aż do wyborów samorządowych w 1834 r. Doczekał się też wreszcie wymarzonego stanowiska. Drugiego marca 1832 r. uzyskał nominację na etat naczelnego lekarza Hôtel des Invalides, o którą to godność zabiegał na próżno od 1819 r.

Doznał udaru w 1834 r. w czasie prowadzenia jednego ze swoich wykładów. Pozostał sprawny umysłowo, lecz bardzo osłabiony fizycznie. Większość swojego czasu poświęcił na pisanie wspomnień, których jednak nie doprowadził do końca, zaś drukiem ukazała się tylko pierwsza część zatytułowana *Souvenirs de la fin XVIII siècle et du commencement du XIX*¹³⁵. Treść tego najlepiej zredagowanego tomu dotyczy lat młodości, podróży do Anglii, następnie studiów w Paryżu oraz okresu pobytu we Włoszech. Kończy się w roku 1789. Pełen tekst znajduje się w zbiorach Bibliotheque Nationale de France¹³⁶, gdzie również jest przechowywany niekompletny drugi tom, oraz tom trzeci, zachowany jedynie w manuskrypcie. Pojedyncze tomy znajdują się jeszcze w bibliotekach w Lyonie¹³⁷, Grenoble¹³⁸ i Montpellier¹³⁹. Jest bez wątplenia rzeczą ciekawą, iż na karcie tytułowej nie figuruje pełne nazwisko autora, a jedynie inicjały R D.G.¹⁴⁰.

René-Nicolas Desgenettes zmarł 3 lutego 1837 r. w Hôtel des Invalides w Paryżu, po drugim ataku udaru. W ostatnich chwilach towarzyszył mu brat, podów-

¹³³ Tenże, *Remarques sur les „Institutions militaires” de Végèce, dans leur rapports constans avec l’hygiène spéciale des troupes*, Paryż 1827.

¹³⁴ Tenże, *Examen de quelques idées du maréchal de Saxe sur la santé des troupes*, Paryż 1829.

¹³⁵ Tenże, *Souvenirs de la fin XVIII siècle et du commencement du XIX*, Paryż 1835–1836.

¹³⁶ Catalogue Colectif de France, <https://ccfr.bnf.fr/portailccfr/ark:/06871/0018215515> [dostęp 14.07.2019].

¹³⁷ Bibliotheque Municipale de Lyon, <http://sbibbh.si.bm-lyon.fr/cgi-bin/bestn?> [dostęp: 14.07.2019].

¹³⁸ Bibliotheques Municipales de Grenoble, <http://catalogue.bm-grenoble.fr> [dostęp: 14.07.2019].

¹³⁹ Médiathèques Montpellier Méditerranée Métropole, <http://mediatheque.montpellier-agglo.com/> [dostęp: 14.07.2019].

¹⁴⁰ R-N. Desgenettes, *Souvenirs de la fin XVIII siècle et du commencement du XIX...*, Paryż 1835–1836.

czas proboszcz paryskiego kościoła Notre-Dame de Victoires¹⁴¹. Pochowany został na cmentarzu Montparnasse.

Był sympatycznym człowiekiem, reprezentantem swojej klasy, zawsze pełnym kurtuazji i spokoju. Farmaceuta Pierre Irene Jacob, który spotkał się z nim w 1813 r. podczas kampanii na terenie Saksonii, zanotował, że Desgenettes „wyróżniał się swoją uczciwością i pryncypialnością”¹⁴². Lubił mocne trunki, a Napoleon mówił nawet, że jest „zbyt gadatliwy jak się napije”¹⁴³, zaś Aleksandre Dumas dodawał „stara wiedźma, bardzo dowcipna i bardzo cyniczna”¹⁴⁴. Słyszał w Paryżu ze swojej olbrzymiej biblioteki, liczącej ponad 15 tysięcy woluminów¹⁴⁵, w tym wielu inkunabułów oraz manuskryptów, takich jak XIV-wieczny *Tractatus de febribus pestilentialibus*¹⁴⁶. Znajdował się w niej również rękopis nieznanego autora pod tytułem *Observations sur la plique de Pologne*¹⁴⁷ datowany na 1807 r. Niestety, w przeciwieństwie do zbiorów gromadzonych przez Dominique’a Jeana Larrey’a i pieczętowanej chronionych przez syna Hippolyte’a, w późniejszym okresie przekazanych Bibliotece Narodowej w Paryżu, księgozbiór Desgenettesa został wystawiony na publicznej licytacji i rozproszony, zaś bardzo wiele pozycji zaginęło.

Warto wspomnieć, iż udział Rene-Nicolasa Desgenettesa w kampaniach napoleońskich upamiętnia jego nazwisko wyryte na płycie osadzonej w filarach Łuku Triumfalnego w Paryżu.

Bibliografia

Dziela R-N. Dufriche’a Desgenettesa

Desgenettes R-N., *Observations sur la faculte d’absorber que conserve le systeme des vaisseaux lymphatiques apres la mort des animaux*, „Journal de medecine, chirurgie et pharmacie” 1790.

Desgenettes R-N., *Observation sur une phtisie calculeuse*, « Journal de medecine, chirurgie et pharmacie” 1790, 83, br. r. wyd.

Desgenettes R-N., *Observations sur l’enseignement de la medecine pratique dans les hôpitaux de la Toscane*, „Journal de medecine, chirurgie et pharmacie” 1792, 91, (Juillet).

¹⁴¹ F. Beaudouin, *Desgenettes. Medecin en Chef de l’Expedition d’Egypte et de la Grande Armee...*, s. 33.

¹⁴² P-I. Jacob, *Pierre-Irénée Jacob, pharmacien de la Grande Armée. Journal et itinéraire de dix années de campagne*, „Revue d’histoire de la pharmacie” 1966, 19, s. 250.

¹⁴³ René-Nicolas DUFRICHE baron DESGENETTES 1762-1837, <http://www.medarus.org/Medecins/MedecinsTextes/desgenettes.html> [dostęp: 03.07.2019].

¹⁴⁴ Tamże.

¹⁴⁵ *Catalogue des livres composant la bibliothèque de feu M. le Baron Desgenettes... dont la vente se fera le mardi 6 juin 1837*, red. Galliot, Paryż 1837.

¹⁴⁶ Tamże, s. 61.

¹⁴⁷ Tamże, s. 64.

- Desgenettes R-N., *Precis d'une dissertation de M. Girardi et des recherches de M. Felix Fontana sur l'origine du nerf intercostal*, „Journal de medecine, chirurgie et pharmacie” 1793, 93, (Janvier).
- Desgenettes R-N., *Réflexions générales sur l'utilité de l'anatomie artificielle*, w: „Extrait du journal de medecine, chirurgie et pharmacie” Cahiers de Juin/Juillet, Paryż 1793. „Plan d'un cours de physiologie, par Desgenettes”, Paris 1 Vendemiaire An VI (22 Septembre 1797).
- Desgenettes R-N., *Notes pour servir à l'histoire de l'armée d'Italie, recueillies par R. Desgenettes*, Paryż, br. r. wyd.
- Desgenettes R-N., *Notes pour servir à l'histoire de l'armée d'Italie, recueillies par R. Desgenettes*, Paryż, br. r. wyd.
- Desgenettes R-N., *Notes pour servir à l'histoire de l'armée d'Italie, recueillies par R. Desgenettes*, Paryż, br. roku wyd. – egzemplarz londyński.
- Fragment du Memoire sur les Malades qui ont regne a l'Armee d'Italie par R-N. Desgenettes*, Impr. Societe de Medecine, Paris, 1797.
- Avis sur la petite verole regnante adresse au Divan du Caire* 1798/99.
- Desgenettes R-N., *Notes sur les maladies de l'armée d'Orient, en nivôse, pluviôse et ventôse an VII.*, Kair 1799.
- Desgenettes R-N., *Histoire médicale de l'armée d'Orient par le médecin en chef R. Desgenettes*, Paryż 1802.
- Desgenettes R-N., *Tables nécrologiques du Kaire, l'an VII, recueillies... et publiées par le citoyen R. Desgenettes*, br. m. i r. wyd.
- Desgenettes R-N., *Histoire médicale de l'Armee d'Orient par R. Desgenettes*, br. m. wyd. 1805.
- Desgenettes R-N., *Inspection des dépôts de prisonniers de guerre autrichiens, dans les départements de l'Yonne, de Saône-et-Loire, de la Côte-d'Or, de la Haute-Marne, de l'Aube et de la Marne en 1806*, Paryż 1806.
- Desgenettes R-N., *Remarques sur le passage suivant, inséré dans le journal de médecine, chirurgie et pharmacie, cahier de mars 1806, tome XI, page 459: La réputation de l'illustre Cocchi n'a pas encore franchi les Alpes. Par R. Desgenettes, docteur et professeur en médecine, etc.*, br. m. wyd. 1806.
- Desgenettes R-N., *Indications des principaux ouvrages sur la fièvre jaune*, w: “Journal de medecine, chirurgie, pharmacie” T. XI, An 14 (1806), s. 65–70
- Desgenettes R-N., *Discours prononcé aux obsèques de M. Barthez, Societe de Medecine*, Paryż 1806.
- Desgenettes R-N., *Benjamin Franklin. Extrait de la biographie médicale*, br. m. i r. wyd.
- Desgenettes R-N., *Fragments de medecine militaire*, Paryż 1820.
- Desgenettes R-N., *Eloge de M. Hallé prononcé le 18 novembre 1822 devant la Faculté de médecine de Paris*, Paryż 1822.
- Desgenettes R-N., *Lettre de M. Desgenettes,... à M. Pointe,... relativement à l'influence de la manutention des tabacs sur la santé*, Paryż 1827.
- Desgenettes R-N., *Remarques sur les „Institutions militaires” de Végèce, dans leur rapports constans avec l'hygiène spéciale des troupes*, Paryż 1827.
- Dufrique Desgenettes R-N., *Mélanges de médecine. Opuscules de Desgenettes*, Paryż 1827–1830.

- Desgenettes R-N., *Examen de quelques idées du maréchal de Saxe sur la santé des troupes*, Paryż 1829.
- Desgenettes R., *Histoire médicale de l'Armée d'Orient par R. Desgenettes*, Paryż 1830.
- Desgenettes R-N., *Études sur le genre de mort des hommes illustres de Plutarque et des empereurs romains*, Paryż 1833.
- Desgenettes R-N., *Souvenirs de la fin XVIII siècle et du commencement du XIX*, Paryż 1835–1836.

Pozostale

- Beaudouin F., *Desgenettes. medecin en Chef de l'Expedition d'Egypte et de la Grande Armee*, Paryż 1908.
- Bielecki R., *Encyklopedia wojen napoleońskich*, Warszawa 2002.
- Bielecki R., *Wielka Armia Napoleona*, Warszawa 2004.
- Biographie Universelle des Contemporains*, t. V, Libraire Historique, Paryż 1822.
- Biographie universelle sed Contemporains*, Paryż 1855.
- Bottet B., *Le Corps de Sante Militaire en France*, Paris 1907.
- Catalogue des livres composant la bibliothèque de feu M. le Baron Desgenettes... dont la vente se fera le mardi 6 juin 1837*, Paryż 1837.
- Desbois de Rochefort L., *Cours élémentaire de matière médicale, suivi d'un précis de l'art de formule*, Paryż 1789.
- Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales*, red. M.A. Dechambre, seria I, t. 28 DER – DIA, Paris 1883.
- Domine A., *Wino*, Ożarów Mazowiecki 2009.
- Dujarric de la Rivière R., *Buffon, sa vie, ses œuvres. Pages choisies*, Paryż 1971.
- Howard M.R., *Napoleon's Doctors. The medical service of the Grande Armee*, Stroud 2006.
- Encyklopedia Powszechna PWN*, t. IV, Warszawa 1976.
- Encyklopedyja Powszechna dr. S. Orgelbranda*, Warszawa 1864.
- Gazél L., *Le baron DesGenettes (1762–1837). Notices biographiques*, Paryż 1912.
- Gąsiorowski W., *Rapsody napoleońskie*, b. m. i r. wyd.
- Genty M., *Une Autobiographie de Des Genettes*, [w:] „Le Progres Medical”, Supplément Illustre, 1926, nr 12, s. 90.
- Giormani V., *Scarpa Antonio*, [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, t. 10, Wien 1994.
- Girardi M., *Prolusio de origine nervi intercostalis. Typis gallicis edidi curavit Renatus Des Genettes*, Paris 1792.
- Granville A.B., *A letter to the right honorable F. Robinson, M.P. on the plague and contagion with reference to the quarantine laws: including the history of plague conveyed direct from the Levant to five European ports of the Mediterranean, within the last six years, and also a detailed account of the experiments made on the subject of contagion in plague, by Deidier, Samoilowitz, Desgenettes, Dr. Whyte, Dr. Valli, Dr. Maclean, and Mons. Rosenfeldt*, London 1819.
- Jacob P-I., *Pierre-Irénée Jacob, pharmacien de la Grande Armée. Journal et itinéraire de dix années de campagne*, „Revue d'histoire de la pharmacie” 1966, 54, nr 189, s. 89 i nast; nr 191, s. 257 i nast.

- Mascagni P., *Vasorum lymphaticorum corporis humani historia et ichnographia auctore Paulo Mascagni in regio senarum lyceo publico anatomes professore*, ed. Carli Pazzini, Senis 1787.
- Milleliri J.-M., *Medecins et Soldats pendant l'expédition d'Égypte (1798–1799)*, Paryż 1993.
- Pariset M., *Eloge du Baron R. Desgenettes*, Paryż 1838.
- Peisse J.L.H., *Les Médecins contemporains Librairie de l'Industrie*, Paryż 1827.
- Rogacki T., *Ekspedycja egipska 1798–1801*, Zabrze 2008.
- Savaresi A.M.T., Desgenettes R.-N., *Histoire médicale de l'armée de Naples*, Paryż 1807.
- Segal A., *Claude Balme, un soignant de l'expédition d'Égypte de Bonaparte (1766–1850)*, „Histoire des Sciences Medicales” 2014, 48, nr 3.
- Sole R., *Uczni Bonapartego*, Warszawa 2001.
- Strathern P., *Napoleon w Egipcie*, Poznań 2009.
- Triaire P., *Dominique Larrey. et les campagnes de la révolution et de l'Empire 1768–1842*, Tours 1902.
- Turos M.J., *Człowiek, któremu mogłem zaufać. Jan Dominik Larrey i jego misja w czerwcu 1813 roku*, [w:] red. M. Baranowski, *Studia nad epoką napoleońską*, t. I, Wyd. Napoleon V, Oświęcim 2014.
- Turos M.J., *Dominique Jean Larrey. 1766–1842*, Oświęcim 2017.
- Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, Warszawa 1895, t. XV.
- Willame J., *Służba zdrowia armji Księstwa Warszawskiego w przededniu kampanji 1812*, Warszawa 1926.
- Le Val-de-Grâce. Deux siecles de medecine militaire*, Paryż 1993.
- Vicq d'Azyr F., *Instruction relative à l'Épizootie, par Monsieur Vicq d'Azyr, Médecin, envoyé par le gouvernement. Instruction pour les syndics*, Rouen 1775.
- Vicq-d'Azyr F., *Traité d'anatomie et de physiologie avec des planches coloriées représentant au naturel les divers organes de l'Homme et des Animaux*, Paryż 1786.

Biblioteki

- Bibliothèque patrimoniale Villon. Rouen, Seine-Maritime, Nr. I 2415
- Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine, Paris, 90958 t. 160 Nr. 2 bis, Nr. 90958 t. 450 Nr. 2 i 71728.
- Wellcome Library Nr. kat. ark:/13960/t8ff7cq80

Strony internetowe

- EduTEKA*, <http://www.eduteka.pl/doc/desgenettes-nicolas-rene-23-v-1762-3-ii-1837-chirurg-franc-naczelnny-lekarz-wa> [dostęp: 01.07.2019].
- René-Nicolas Dufrique baron Desgenettes 1762-1837*, <http://www.medarus.org/Medecins/MedecinsTextes/desgenettes.html> [dostęp: 03.07.2019].
- Philippe Jean Pelletan (1747-1829) Bibliotheque Nationale de France*, https://data.bnf.fr/fr/11764487/philippe_jean_pelletan/ [dostęp: 15.07.2019].
- Desgenettes R., *Tentamen physiologicum de vasis lymphaticis*, <http://www.bium.univ-paris5.fr/images/livres/> [dostęp: 03.07.2019].

- Notes pour servir à l'histoire de l'armée d'Italie, recueillies par R. Desgenettes*, <http://www.bium.univ-paris5.fr/histmed/medica/cote?90958x374x07> [dostęp: 09.07.2019].
- Notes pour servir à l'histoire de l'armée d'Italie, recueillies par R. Desgenettes*, <https://catalogue.bnf.fr/rechercher.do?motRecherche> [dostęp: 09.07.2019].
- Catalogue des imprimés de la Bibliothèque de l'Académie nationale de médecine, <http://banm.opac.sudoc.abes.fr> [dostęp: 23.07.2019].
- Catalogue Collectif de France*, <https://ccfr.bnf.fr/portailccfr/servlet/> [dostęp: 19.07.2019].
- Catalogue Colectif de France*, <https://ccfr.bnf.fr/portailccfr/ark:/06871/0018215515> [dostęp 14.07 2019].
- Bibliothèque Municipale de Lyon*, <http://sbibbh.si.bm-lyon.fr/cgi-bin/bestn?> [dostęp: 14.07.2019].
- Bibliothèques Municipales de Grenoble*, <http://catalogue.bm-grenoble.fr> [dostęp: 14.07.2019].
- Médiathèques Montpellier Méditerranée Métropole*, <http://mediatheque.montpellier-ag-glo.com/> [dostęp: 14.07.2019].